

חיים טלבי

על מנהג אכילת אתרוג בראש השנה¹

א

קיים מנהג בתפוצות ישראל לאכול בראש השנה מיני מאכלים שיש בהם משום סימן טוב לשנה החדשה. המקור למנהג זה כבר הובא בבבלי כריתות (ו ע"א) משמו של אב"י: "השתא דאמרת סימנא מילתא היא, יהא רגיל איניש למיכל ריש שתא: קרא¹ ורוביא,² כרתי,³ סילקא⁴ ותמרי". גרסה זו "למיכל" נמצאת בשלושה כתבי-יד:⁵ כ"י מינכן, כ"י לונדון BM 402 וכ"י וטיקן 120. ואולם ברוב עדי הנוסח הגרסה בכריתות שונה ממה שלפנינו בדפוסים והיא: "למחזי" (ולא "למיכל", כמו למשל: כ"י וטיקן

- 1 תודתי לפרופ' יוסף ריבלין שקרא את המאמר והעיר לי הערות מועילות. קרא הוא ממשפחת הדלעניים (*Cucurbitaceae*). כפי הנראה קדם לדלעת בארצנו, והוא הוא שאבותינו גידלו אותו בארץ בימי קדם ומתמיד (ראה א' פלדמן, צמחי המשנה, תל אביב תשכ"ב, עמ' 214). לדעת י' פליקס (הצומח והחי במשנה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 47), הדלעת שבספרות חז"ל היא דלעת הבקבוק, ששמה המדעי "קרא פשוט".
- 2 על פי מסורת הגאונים הכוונה לפול המצרי. ראה אוצר הגאונים לראש השנה, חלק התשובות, סי' צב עמ' 52. הרשב"ץ בחידושו לראש השנה כה ע"א נטה לומר כגאונים שהוא פול המצרי, והוא המין הנקרא בערבית "לוביא". ואכן לפי ירושלמי כלאיים (פ"ח ה"ד, לא ע"ג) קראו לפול המצרי הלה "לובי". הכוונה ללוביא התרבותית, צמח שהרכבו לגדלו בתקופה העתיקה. ראה פליקס, הצומח והחי במשנה, עמ' 120; וכך כתב החיד"א (ברכי יוסף, ירושלים תשכ"ד, אר"ח סי' תקפג סעיף ב). על פי זה כתב ר' רפאל אלעזר הלוי בן טובי: "נמצא שמנהג ירושלים עה"ק [=עיר הקודש] ליקח לוביא במקום רוביא הוא כדעת... הרשב"ץ" (פקודת אלעזר, ירושלים תר"ע, אר"ח ח"ג סי' תקפג).
- 3 לדעת פליקס (שם, עמ' 87, 196), הכרתי הוא שם נרדף לכרישה (*Allium porrum*), שהיא אחד ממיני הבצלים. מבחינה בוטנית שייכת הכרישה לסוג שום, שמשתייך לו גם הבצל. את הכרישה גידלו לשתי מטרות: זרעה בצפיפות לשם כריתת העלים, הוא "כרתי" בלשון המשנה; וכן היו זורעים אותה במרווח לשם קבלת "ראש", כלומר החלק התת אדמתי הלבן, זה הנקרא בלשון המשנה (מעשר שני ב, א; נדרים ו, ט; עוקצין א, ב): "קפלוט".
- 4 לדעת פליקס (שם, עמ' 173), זהו התרד שהוא ממשפחת הסלקיים (*Chenopodiaceae*). הסילקא שבחלמוד אינו אלא התרד שבמשנה. ראה פלדמן, צמחי המשנה, עמ' 227.
- 5 תודתי לד"ר אריה שטולברג (ממכון התלמוד הישראלי השלם, יד הרב הרצוג) שהיה לי לעזר בחיפוש אחר כתבי היד.

119, כ"י מהגניזה למסכת כריתות אוקספורד 2673, וכ"י פירנצה⁶. זו הגרסה גם בכבלי הוריות (יב ע"א): "יהא רגיל למיחזי⁷ בריש שתא קרא ורוביא, כרתי וסילקא ותמרי", כלומר יש להביט באותם פרות הארץ והאילן (ואין צריך לאכלם) ולמצוא בהם סימן ברכה,⁸ בבחינת "תחל שנה וברכותיה".

כך נהגו חלק מן הגאונים: "ומקריבין לפניהם טנא שיש בו דלוע ופול המצרי וכרישין, ירקות, תרדין, תמרי, ומביטין בו ומניחין ידיהן עליו ומוציאין משמה סימן טוב".⁹ וכך היה גם מנהגו של רב האי גאון:

נמצא כתוב באגרת ר' מצליח בר' אליהו מן צקליה שנכנס אל רבנו האי נ"ע בימי ר"ה ומצאו בא מבית הכנסת ותלמידיו אחריו ומביאין לפניו דלועין ופול המצרי וכרישין ותמריין ותרדין ומיני פירות בטרוסקל ודבש ואפונה ופושט ידו לדלעת ואמר: קרא – קרע רוע גזר דיננו. רוביא – יתרכו זכיותינו... תמרי – יתמו עונותינו. ואחר-כך נטל הדבש והאפונה ואמר: ארץ זבת וכו'... התלמידין נוטלין כל אחד ואחד מן הטרוסקל... ועושין כן.¹⁰

כך יוצא גם מדברי הערוך,¹¹ וכן נראה מדברי ספר המנהיג,¹² שהמנהג היה לקחת את המינים בידיים אך לא לאכלם. וזה לשון ספר המנהיג:

לנקוט איניש בריש שתא רוביאי וכרתי ותמרי. דרכו זכיותינו, יכרתו שונאינו יתמו עונותינו. ומכאן יש לי סמך למנהג פרובינצא לקחת כל ענייני חידוש

6 הוצאת מקור, ירושלים תשל"ב, עמ' 253. הגרסה "למחזי" נמצאת גם אצל בעל הלכות גדולות (ג, מהדורת הילדסהיימר, ירושלים תשמ"ז, עמ' 310): "ליהוי רגיל איניש דחזי כרכסת", מחזור ויטרי (מהדורת הורוויץ, 1963, עמ' 362), שבלי הלקט (מהדורת באבער, תשל"ל, סי' רפג, עמ' 266) וחיבור התשובה להמאירי (מהדורת א' סופר, ירושלים תשל"ז, עמ' 265). נראה שזו הייתה גרסתו של הבית יוסף, כי כשהביא הטור (או"ח סי' תקפ"ג) את נוסחת בבלי כריתות בגרסת "למיכל", כתב עליו הב"י: "וגירסת ספרים דידן בגמרא למיחזי במקום למיכל".

7 למעט כ"י לונדון BM 406, שבו הגרסה היא: "למיכל". ההדגשות כאן ובמאמר כולו הן שלי.

8 רש"י (להוריות יב ע"א, ד"ה "קרא ורוביא כרתי וסילקא ותמרי") מפרש שירקות אלה גדלים מהר יותר מירקות אחרים ולכן הם נחשבים כסימנים להצלחה. אך לפי מסורת הגאונים (ראה להלן דברי רב האי גאון) נראה שה"סימן" של ירקות אלה הוא במשחקי לשון הקשורים בשמותיהם.

9 ראה אוצר הגאונים לר"ה, סי' צג, עמ' 73.

10 אוצר הגאונים לר"ה, סי' צב, עמ' 52.

11 מהדורת קאהוט, ז, ניו יורק תשט"ו, ערך "קר", עמ' 183 א.

12 ספר המנהיג, א, מהדורת רפאל, ירושלים תשל"ח, עמ' שד.

ולתת על השלחן בלילי ר"ה לסימנא טבא לכל שנה הבאה. ראש כבש שיהיו לראש ולא לזנב, וריאה שהיא דבר קל¹³ ... ומנהג אבותינו תורה היא.¹⁴

וכן באבודרהם, שכתב: "ומניחים ידיהם על כל אחד מהן ומוציאין משמותם סימן טוב".¹⁵

אמנם היו שגרסו "למיכל", ועל כן היו אוכלים את הסימנים, כמו רב נטרונאי גאון, ראש ישיבת סורא, כמאה וחמישים שנה לפני רב האי, שנהג לאכול את הירקות האלה לשם סימן טוב להמשך השנה.¹⁶ וכן בראבי"ה: "יהא אדם רגיל למיכל".¹⁷

הגאונים והראשונים קבעו כי אין בלקיחת סימנים אלו משום ניחוש האסור מן התורה.¹⁸ וזה לשון רב נטרונאי גאון:

דבר זה נחש לטובה הוא... ורוב אנשי בבל כך רגילין לעשות, שכערב ראש השנה לוקחין בשר... ומבשלין אותם בטיסני (=תבשיל או מאפה עם חיטים כתושות) או בדבר של מתיקה, ואין מבשלין בשול שיש בו תומץ ואומרים נאכל מיני מתיקה ובשר ובשול שמן, כרי שתהא שנה כולה מתוקה ועריבה ולא יהא בה דבר רע ודבר צרה.¹⁹

גם המאירי כתב כי אין בזה ניחוש, אלא התעוררות לתשובה וסליחה, וזה לשונו:

ועל צד הגדיל התעוררות לזכור השם בכל רגע ולשוות יראתו על פניהם לבלתי יחטאו היתה הכונה לשום בשולחן, קרא, וביא, כרחי, סלקא, תמרי... השתא דאמרת סימנא מילתא היא ליחזי איניש בריש שתא קרכסת, ועל צד שלא יטעו, באמרם סימנא מילתא היא, שיהיה זה דרך נחש, חלילה לרבותינו מרשע. היתה ההסכמה לקרות עליהם דברים יורו על הסליחה והערה על התשובה, ואמרם מילתא היא, רוצה בו שהערות התשובה גם בלי קביעת תפלה רק דרך סימן ותורת עראי הם יעורו על הכונה, ומפני זה צוו לראותם בעת האוכל, להעיר שעם היותם נמשכים אל הנאת הגוף לא ימשכו רק כפי הצורך ולא ישלחו אימת

13 כדברי מחזור ויטרי, מהדורת הודוויץ, ירושלים תשכ"ג, עמ' 362: "כל דבר חדש וקל וטוב לסימן טוב לכל ישראל".

14 על הביטוי "ומנהג אבותינו תורה היא", ראה ד' שפרבר, מנהגי ישראל, א, ירושלים תשמ"ט, עמ' רלה-רלז; מנהגי ישראל, ד, ירושלים תשנ"ה, עמ' דנט, רעה-רעו.

15 אבודרהם השלם, א, ירושלים תשנ"ה, עמ' רצו.

16 תשובות רב נטרונאי בר הילאי גאון, א, מהדורת י' ברודי, ירושלים תשנ"ד, סי' קעט, עמ' 306-305.

17 תשובות הראבי"ה, מהדורת אפטוביצר, ב, ירושלים תשכ"ד, עמ' 247.

18 ככתוב בויקרא יט, כו: "לא תנחשו" וכן בדברים יח, י: "לא ימצא בך... קסם קסמים מעונן ומנחש ומכשף".

19 תשובות רב נטרונאי גאון (לעיל, הערה 17), שם.

המשפט מעל פניהם... ותקנו שיראה אותם האוכל ויזכור הדברים עליהם ויהיה
הסימן ההוא מחזק התעוררותו, והוא אמרם סימנא מילתא היא, ר"ל שאינו דבר
רק, אבל הוא דבר ימציא הכונה המעולה ויחזק ההתעוררות.²⁰

כעין דברים אלו כתב גם ר' מנחם (בן אהרן) בן זרח, מחכמי ספרד במאה הארבע
עשרה: "ולכן אמרו חז"ל שנהגו לשום על השלחן סלקי, תמרי, רביא, תומי, כרתי,
קרא, וזה לא כדרך נחושי הסכלים אלא לפי שהטבע משלים כוונת היום, צריך שיהא
זה על שלחנו ויחשוב עליהם כדרך השתוף".²¹

ב

בשני המקורות התלמודיים שהבאנו לעיל מוזכרים חמישה סימנים בלבד. ואמנם
המעייין בטור (אורח חיים סימן תקפג) ימצא כי הוא מביא את מימרת אב"י מבבלי
כריתות, אך מוסיף סימן אחד, הוא האתרוג, ומזכירו קודם האחרים, וזה לשונו:

גרסינן בפ"ק [=בפרק קמא] דכריתות... אמר אב"י השתא דאמרת סימנא מלתא
היא יהא איניש רגיל למיכל בריש שתא: אתרוגא, קרי, רביא, כרתי, סלקי
ותמרי. רביא פירש רש"י תלתן רביא ירבו זכיותינו כרתי יכרתו כו' סלקי
יסתלקו כו' תמרי יתמו כו' קרי מפני שממהר להיות גדל. ומזה רבו המנהגים כל
מקום ומקום לפי מנהגו כמו באשכנז שרגילין לאכול בתחלת הסעודה תפוח
מתוק בדבש לומר תחדש עלינו שנה מתוקה. ובפרובינצ"א נוהגין להביא על
השלחן כל מיני חידוש ואוכלין ראש כבש והריאה לומר נהיה לראש ולא לזנב
והריאה לפי שהיא קלה והר"מ [=והרב מאיר] מרוטנבורג היה רגיל לאכול
ראש איל זכר לאילו של יצחק.

הבית יוסף דקדק בדברי הטור וכתב: "ומ"ש [=ומה שכתב] רבינו אתרוגא ליתיה
בגמרא בנוסחי דירן". כלומר, בנוסחאות הבבלי שלפנינו לא מוזכר האתרוג כלל. זאת
ועוד, גם בספרות הגאונים²² והראשונים²³ שעסקו בסימני ראש השנה, לא נזכר
האתרוג. לפיכך, נשאלות השאלות הבאות:

20 חבור התשובה, מהדורת א' סופר, ירושלים תשל"ז, עמ' 265.

21 צידה לדרך, ורשא תר"מ, מאמר רביעי כלל חמישי, עמ' 226. מה שכתב בעל צידה לדרך "תומי", לא
ידעתי מהיכן למד שיש לקחתו, כי מלבד שדבר זה אינו מופיע בשום מקום, גם שורת ההיגיון מורה
שאין לשימו על השולחן בראש השנה, מכיון ש"תומי" הם שומים וטעמם חריף.

22 ראה אוצר הגאונים לר"ה, סי' צב, עמ' 52.

23 ראה מחזור ויטרי, מהדורת הורוויץ, ירושלים תשכ"ג, עמ' 362; ספר האשכול, מהדורת אלבק, ב,
ירושלים תרצ"ה, עמ' 94; אור זרוע, ב. זיטאמיר תרכ"ב, סי' נז; מאירי, בית הבחירה על מסכת

א. מדוע הזכיר הטור אתרוג?

ב. מדוע השמיט הטור את הנימוק לאכילת האתרוג?

ג. האם אכן נהגו לאכול אתרוג בראש השנה לסימן טוב?

כמה מן האחרונים הגיעו למסקנה, שנפלה טעות סופר במסירת דברי הטור. ר' חיים בנבשת, בעל כנסת הגדולה,²⁴ הביא ראיה לכך מדברי הטור עצמו, שהרי לכל דבר נתן הטור טעם מפני מה אוכלין אותו, ולא אתרוג לא נתן טעם לאכילתו.²⁵ נימוק נוסף מביא רבי יעקב רקח (1800-1891), מגדולי הרבנים בטריפולי שבלוב.²⁶ לאחר שכתב כי בטור מילת "אתרוג" היא טעות סופר, מהסיבה שכתבו למעלה, הוסיף עוד, כי לדעתו, אין לאכול אתרוג בראש השנה, כיוון שאכילתו עלולה להביא לידי תקלה. ראייתו היא מבבלי יומא יח ע"א, שם נאמר:

תניא, סומכוס אמר משום רבי מאיר: אין מאכילין אותו לא אב"י, ואמרי לה לא אבב"י, ויש אומרים אף לא יין לבן. לא אב"י – לא אתרוג ולא ביצים ולא יין ישן. ואמרי לה לא אבב"י – לא אתרוג ולא ביצים ולא בשר שמן ולא יין ישן. ויש אומרים: אף לא יין לבן, מפני שהיין לבן מביא את האדם לידי טומאה.

לפי שלוש הדעות שלפנינו יוצא שאין להאכיל כוהן גדול אתרוג בערב יום הכיפורים, כדי שלא יבוא לידי טומאת קרי. אם כן, יש גריעותא באכילתו ואין מקום לקחת אותו כסימן טוב לשנה החדשה, שהרי יוצאת תקלה ממנו שמביא לידי טומאה.²⁷ אכן, כתבי-היד של הטור גורסים 'אתרוגא'.²⁸ ברם, אפשר שכולם מנציחים טעות סופר קדומה. כתב היד הראשון של הטור המצוי בידינו, כ"י סנט פטרבורג RNL 1, הוא כנראה משנת קע"ט (1419),²⁹ דהיינו 85 שנים, לערך, אחרי שרבינו יעקב בעל הטורים

הוריות, מהדורת סופר, ללא ציון מקום ושנה, עמ' 282; אבודרהם השלם, א, ירושלים תשנ"ה, עמ' רצו.

24 חלק אורח חיים, ירושלים תשכ"ו, עמ' שא, סי' תקפ"ג.

25 ר' חיים פאלאג'י, מועד לכל חי, ירושלים תשל"ו, דף צה ע"ב אות כג.

26 שלחן לחם הפנים (הלכות תענית ראש השנה ויום הכפורים), מהדורת ל' נחום, ירושלים תשמ"ט, עמ' קיז.

27 על פי זה מובן מנהגו של מהר"י סג"ל שנהג לאכול קישואין כי הוא מקרר ומוינע מהרגל דבר" (ספר מהרי"ל, מנהגים, מהדורת שפיצר, ירושלים תשמ"ט, הלכות ראש השנה, עמ' רעז).

28 בדקנו לצורך זה מספר גדול של כתבי-יד ודפוסים חשובים, ביניהם כ"י סנט פטרבורג RNL 1, כ"י פריז 424/1, כ"י מינכן 255, כ"י פריז 425, כ"י וטיקן 555, כ"י לונדון 543, כ"י לונדון 554, וברפוסים: פייביא די שקו (טורינו) רל"ה (זהו הספר העברי השני שיצא בדפוס), מגטובה רל"ו, לייריאה רנ"ה, ונציה ש"י, ונציה שמ"ט.

29 ראה י"ד גלינסקי, ארבעה טורים והספרות ההלכתית של ספרד במאה ה-14, חיבור לשם קבלת תואר ד"ר לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן, רמת-גן תשנ"ט, עמ' 311.

סיים לכתוב את ספרו.³⁰ ייתכן אפוא, שרבנו יעקב עצמו לא כתב "אתרוגא", אבל בתקופת ביניים זו חדרה המילה הזאת לתוך הנוסח של הטור.³¹ גלינסקי מעיר: "כל עוד אין בידינו מידע חיצוני המוכיח באופן ברור שהשינויים הם מאת המחבר, כמו למשל תשובות מן המחבר המורות על כך, או כ"י בחתימת המחבר, אוטוגרף, המראה לנו בבירור שזה הוא תיקונו, לא ניתן לקבוע מעל לכל ספק שהשינויים נעשו על ידי המחבר עצמו".³² גלינסקי גם מצביע על כך, שבכתב-יד של הטור נרשמו במקומות רבים בגיליון או בין השיטין תיקונים וערכונים, שבעלי הספר או קוראים הוסיפו מדעתם. אפשר, אפוא, ש"תלמיד טועה" הוסיף את המילה 'אתרוגא' בעותק הפרטי שלו על סמך מנהג שהכיר במקומו, ומעתיק שהשתמש בטופס הזה שיבש את המילה בגוף הטקסט.

ג

עמדה שונה לחלוטין מציג ר' שם טוב גאגין.³³ הוא סבור שבאמת הייתה לפני הטור הגרסה בתלמוד: "יהא רגיל איניש למיכל בריש שתא: אתרוגא, קרי, רוביא...". וכך כותב ר' שם טוב:

והטור שהביא מנהג אכילת תפוח בהודמנות זה, כתב וז"ל "באשכנז רגילין לאכול בתחילת הסעודה תפוח מתוק מדבש לומר תתחדש עלינו שנה מתוקה...",³⁴ ולא נתן לנו המקור לזה. ע"י בגמרא (תענית כט ע"ב): "ויאמר ראה ריח בני כריח שדה אשר ברכו ה' (ברי' כז, כז), אמר רב יהודה... כריח שדה של תפוחים". וכ' התו' [=וכתבו התוספות] שם, ד"ה 'של תפוחים': "י"מ"³⁵ כריח אתרוגים...". ועל פי דברי התו' שפי' "כריח אתרוגים" נתיישב לי בזה גירסת הטור שהיתה לפניו בגמרא: "יהא איניש רגיל למיכל בריש שתא

30 ראה א"ח פריימן, הרא"ש: רבנו אשר ב"ר יחיאל וצאצאיו, ירושלים תשמ"ו, עמ' קסו הערה 283. לדעתו, זמן החיבור של הטורים חל בין השנים 1328-1334. ואולם, מ' מרגליות טוען, כי סיום חיבורו של הטור היה סביב שנת 1340; ראה מ' מרגליות, אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל ג, 1977, עמ' 853.

31 השערה זו קיבלתי מד"ר יהודה גלינסקי, ותודתי נתונה לו על כך. להשערה זו הסכים גם פרופ' י' תא שמע.

32 י"ד גלינסקי, ארבעה טורים והספרות ההלכתית של ספרד במאה ה-14, חיבור לשם קבלת תואר ד"ר לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשנ"ט, עמ' 315.

33 כתר שם טוב, ו, ירושלים 1998, עמ' 97.

34 עד נוסף על אכילת התפוח באשכנז הוא במהרי"ל (מנהגים), מכון ירושלים תשל"ט, וז"ל: באשכנז רגילין בתחילת הסעודה לאכול תפוח מתוק מדבש לומר תתחדש עלינו שנה טובה ומתוקה.

35 = יש מפרשים. להלן נראה שזו דעת רבנו תם.

אתרוגא, קרי, רוביא" ... ומגירסת הטור יצא לראשונים לאכול תפוח בר"ה אם לא נמצא להם אתרוג.

ר' שם טוב מביא כאן עניינים אחדים. תחילה הוא מוסיף את המקור לדברי הטור לעניין אכילת תפוח בדבש: דברי "יש מפרשים" המובאים בתוספות במסכת תענית.

אותם הדברים מופיעים בתוספות במסכת שבת³⁶ בשם רבנו תם, ובפירוט. כך נאמר בבבלי שבת פח ע"א: "אמר רבי חמא ברבי חנינא: מאי דכתיב 'כתפוח בעצי היער וגו'" (שה"ש ב, ג)? למה נמשלו ישראל לתפוח - לומר לך: מה תפוח זה פריו קודם לעליו, אף ישראל - הקדימו נעשה לנשמע"³⁷. ובתוספות (שם, ד"ה 'פריו'):

הקשה ר"ת: שהרי אנו רואים שגדל כשאר אילנות? ומפרש דתפוח היינו אתרוג. "וריה אפך כתפוחים" (שיר השירים ז, ט): מתרגמינן "כריחא דאתרוגא", ואתרוג פריו קודם לעליו, שדר באילן משנה לשנה. ואחר שנה נושרין עליו של אשתקד ובאין עלין אחרים, הוי: פריו קודם לאותם עלים.

כלומר, מכיוון שאין כמציאות תפוח שפריו קודם לעליו, סובר רבנו תם, שהתפוח המוזכר כאן בתלמוד כוונתו לאתרוג.³⁸ סיוע לדבריו מביא ר"ת מהתרגום לשה"ש, שתרגם את המילה "כתפוחים": "אתרוגא".

36 התוספות למסכת תענית מאוחרות והן נערכו לא לפני ראשית המאה הארבע עשרה. ראה: א"א אורבך, בעלי התוספות ב, ירושלים תשמ"ו, עמ' 615-616. ולכן נראה לי שתוספות כאן נסמכים על התוספות לבבלי שבת פח ע"א ד"ה 'פריו'.

37 משל זה שהמשילו את ישראל לתפוח נמצא גם בילקוט שמעוני, ורשא תרל"ח (ד"צ ירושלים תש"ך), רמז רעז. וכן בילקוט שמעוני לשיר השירים, רמז תתקפו.

38 בזמן העתיק נקראו פרות רבים בשם "תפוח" בתוספת השם המיוחד. כך לדוגמה, תאופנסטוס (פילוסוף יווני, 371 לערך - 286 לערך לפנה"ס; נחשב לאבי הבוטניקה) מדבר על מה שהוא מכנה בשם "תפוח מדי או פרסי", וכוונתו כפי הנראה לאתרוג. בתארו את ה"תפוח" הזה, הוא מציין כי אין אוכלים אותו, אבל ריחו ערב וכן ערב ריחם של עלי העץ. וכך הוא מתאר את העץ הזה: עליו דומים, וכמעט שווים, לעלי האנדראכנה. יש לו קוצים כמו לאגס (חסורי), אלא שהם חלקים וחדים מאוד וחזקים. שותלים אותו באדמה רכה מושקית היטב. הוא נושא את "תפוחיו" בכל העונות, כי בעת שאחדים נקטפים, נמצאים על העץ הפרחים של אחרים, ושוב הולכים ומבשילים אחרים. ראה *Theophrastus Enquiry Into Plants*, Translated by A.F. Hort, Book 4. London 1968. p. 311. לדעת ש' טולקובסקי (פרי עץ הדר, ירושלים תשכ"ו, עמ' 47) אין לפקפק בדבר זהותו של העץ שעליו מוסב תיאור זה. עד היום מגדלים במחוז גילאן שבפרס, שהיה חלק ממדי העתיקה, עץ אתרוג, המתאים בכל פרטיו, ובכלל זה הקוצים המרובים והחדים, לתיאור שנותן תאופנסטוס. תיאורו את העלה כדומה לעלה האנדראכנה (*Arbutus andrachne L.*), שהוא מעוגל בבסיסו, מסתיים בחוד ובעל קצה מסורי, מונע בהחלט כל אפשרות של זיהוי עם אחד מאותם המינים או

ר' שם טוב מסיק, שגרסתו של הטור בתלמוד היא המקור למנהג אכילת תפוח בר"ה "אם לא נמצא להם אתרוג". במילים אחרות: מה שהזכיר הטור "ומזה רבו המנהגים כל מקום ומקום לפי מנהגו כמו באשכנז שרגילין לאכול בתחלת הסעודה תפוח מתוק בדבש" זהו רק כתחליף לאתרוג במקומות שלא נמצא אתרוג.³⁹ על פי זה אפשר ליישב, לדעתי, מדוע הטור נתן טעם לכל הסימנים, פרט לאתרוג. אתרוג לא היה כנמצא באשכנז, ולכן לא כתב הטעם לסימן האתרוג.

על דברי ר"ת יש להעיר:

א. בכל הנוסחאות שלפנינו התרגום לפסוק "ורייח אפך כתפוחים" (שה"ש ז, ט) הוא: "תפוחין", ולא אתרוג. כנראה שלפני בעלי התוספות הייתה נוסחת התרגום למילה "תפוחים": "אתרוגא", בניגוד לתרגומים שלפנינו.⁴⁰
 ב. לדעת פליקס,⁴¹ מסקנתו של ר"ת, שאתרוג פריו קודם לעליו, אינה נכונה, שהרי האתרוג אינו משיר את עליו. הטעות נובעת מכך שר"ת הכיר את התפוח, אך את

הונים של הדרים, שיש להם עוקצי עלה מכונפים או עלים צרים דומים לאיזמל. דבריו של תאופרסטוס מזכירים לנו את הנאמר בבבלי (סוכה לה ע"א) על האתרוג: "עד שבאין קטנים עדיין גדולים קיימים. רבי אבהו אמר: אל תקרי 'הדר' אלא 'הדר' - דבר שדר באילנו משנה לשנה. בן עזאי אומר: אל תקרי 'הדר' אלא 'אידור', שכן בלשון יווגי קורין למים אידור, ואילו היא שגדל על כל מים - הוי אומר זה אתרוג". הנה אפוא תכונות אחדות אשר מונה הבבלי בעץ האתרוג: (א) עד שבאיכ הפרות הקטנים, עדיין גדולים קיימים, ואינם נושרים כשאר פרות האילנות; (ב) האתרוג עשוי להישאר באילן יותר משנה אחת; (ג) האתרוג אינו גדל על מי גשמים בלבד כשאר האילנות, אלא על כל מים, שרגילים להשקותו תמיד. אותן תכונות נמצאות ב"תפוח" המיוחד של תאופרסטוס. מתקבל על הדעת, שבדברו על ה"תפוח" הזה, התכוון תאופרסטוס לאתרוג. במנהג האשכנזי המובא בטור לקחת תפוח, ניתן אולי לראות בת קול רחוקה של הכינוי העתיק של תאופרסטוס, שראה באתרוג "מין תפוח".

39 ראה; הגהות ר' יצחק דב הלוי במברגר (נמצא בסוף טור או"ח, הוצאת אל המקורות, תשי"ז, עמ' כג. חי במאה התשע עשרה. בשנת תר"א היה רב בוירצבורג).

40 השערה זו העלה גם פ' חורגין, תרגום כתובים, ניו יורק תשי"ה, עמ' 139. ואולם, המעיין בשיר השירים ימצא, כי ישנם עוד שני פסוקים בהם מוזכר התפוח: "כתפוח בעצי היער כן דודי בין הבנים" (שה"ש ב, ג) וכן "סמכוני באשישות רפדוני בתפוחים כי חולת אהבה אני" (שה"ש ב, ה). בכ"י וטיקן אורבינטי (סוף המאה הי"ג; תודתי לירידי ד"ר צמח קיסר שהאיר עיני לכתב יד זה) תורגם בפרק ב פס' ה ובפרק ז פס' ט "תפוחין", ורק בפרק ב פס' ג תורגם "אתרוגא" (= אתרוגא; הכתיב "אתרוגא" נמצא גם בתרגום הפשיטתא לספר ויקרא כג, מ, בעקבות המתרגמים הארמיים. ראה מ' צפור, תרגום הפשיטתא לספר ויקרא, ירושלים תשס"ג, עמ' 201-202]. כך נמצא בתרגום הארמי גם במהדורת י' קאפח (חמש מגילות, ירושלים תשכ"ב), ובמהדורת ש' נגאד (חמש מגילות, תשל"ל). על זמן חיבורו של התרגום לשיר השירים ראה י' קומלוש, המקרא באור התרגום, תל-אביב 1973, עמ' 80-81.

41 "ספר הישר לרבינו תם", סיני ג (תשט"ז), עמ' קעט.

האתרוג לא ראה כגדילתו. לדעתו, נוסחת התלמוד קשה גם היא, כי גם התפוח וגם האתרוג אין פרותיהם קודמים לעליהם.

לדעתי, העניין יתבאר ויובן רק על פי הנוסחה בשיר השירים רבה,⁴² שם נאמר: "מה תפוח זה ניצו קודם לעליו, כך ישראל בסיני הקדימו עשייה לשמיעה, שנא' נעשה ונשמע". וכן הוא בפסיקתא דרב כהנא: "מה תפוח הזה מוציא ניצתו קודם לעליו".⁴³ כלומר, למרות שסדר ההתפתחות הרגיל הוא: תחילה יוצאים עלים, אחר-כך פרחים, ומהם יוצא לבסוף הפרי, ישנם זני תפוחים הפורחים לפני לבלוב עליהם, ולפעמים הנץ, דהיינו הפרח,⁴⁴ מקדים את העלה.⁴⁵

ונראה לי כי גם רבינו תם, כאשר דיבר על "פריו" (במסכת שבת פח ע"א, וכלשון התלמוד) התכוון ל"ניצו". שהרי כך כתב ב"ספר הישר לרבינו תם":⁴⁶

למה נמשלו ישראל לתפוח? לומר לך מה תפוח זה פריו קודם לעליו. וקשי לר' [=לרבינו], דהא בהנצה מיירי? הרי רואין שעליו קודמין, שהוא כשאר אילנות! רבינו תם הכיר את התפוחים באירופה שהעלים קודמים לפרח, ולכן התקשה בדברי התלמוד, שעל פיהם הפריחה בתפוח קודמת לעלים, שהרי עינינו הרואות שהעלים קודמים להנצה, לפרח. ואולם המימרא המוזכרת במדרשים,⁴⁷ "מה תפוח זה ניצו קודם לעליו", יכולה להיות מובנת רק באותם זני תפוחים הפורחים לפני לבלוב עליהם, ואלה יכולים להימצא רק במקומות חמים יותר, שתנאי האקלים שלהם מאפשרים זאת, למשל בארץ ישראל.

ד

הטור, כאמור לעיל, לא כתב טעם לאכילת האתרוג. הראשון שעמד על כך הוא ר' יוסף אישקאפה, שעמד בראש ישיבה גדולה בשאלוניקי, ואחר-כך התקבל לרב באזמיר,⁴⁸ וזה לשונו:

42 יילנא תרל"ח, פרשה ב.

43 מהדורת מנדלבוים, ניו יורק תשכ"ב, פרשה יב.

44 ראה י' פליקס, "מונחי פריחה והנצה", לשונו לעם מב (תשנ"א), עמ' 136-141; הנ"ל, טבע וארץ בתנ"ך, ירושלים תשנ"ב, עמ' 69-75.

45 י' פליקס, עצי פרי למיניהם: צמחי התנ"ך וחז"ל, ירושלים תשנ"ד, עמ' 141.

46 מהדורת שלזינגר, ירושלים תשי"ט, עמ' 162.

47 שיר השירים רבה, וילנא תרל"ח, פרשה ב; פסיקתא דרב כהנא, מהדורת מנדלבוים, ניו יורק תשכ"ב, פרשה יב.

48 נולד בשנת 1570. בין תלמידיו היה גם שבתי צבי, וכשהכריזו זה על משיחיותו, התייר רבו את דמו.

וסימן באתרוג לא כתב הטור ז"ל, ונראה שאפשר לומר שהסימן הוא דנוכה למצוה הנעשית באתרוג. או כמו שאתרוג הוא פרי עץ הדר כן נוכה שיהיה פירות בבטנו מהודרים ומזורזים במצות ה' יתברך וישתבח שמו והדרו אמן ויהיה הכונה לשם שמים וה' ימלא כל משאלותם וסימן יהיה לטובה.⁴⁹

ר' יוסף אישקאפה אינו משיב על השאלה, מדוע לא נתן הטור טעם לאכילת האתרוג, אך הוא מביא טעמים לכך מדעתו.

גם ר' יוסף דוד, רב ודרשן בשאלוניקי,⁵⁰ נתן טעם לאכילת אתרוג. לדעתו, הטור לא כתבו כי הוא פשוט ביותר. וזה לשונו:

כתב הרב כ"ה [=כנסת הגדולה] דגם בספרי רבינו צ"ל [=צריך לומר] דאתרוגא ט"ס [=טעות סופר] הוא, שהרי לכלם נתן טעם ולא אתרוגא לא נתן טעם. ואין זה ראייה, דטעמא דאתרוגא הוא פשוט בכתוב: הדר הוא, דכתיב 'פרי עץ הדר'. ועוד דאמרינן במדרש על ד' מינים שבלולב שרומזים לד' כתות של בני אדם. יש בעל תורה ולא מעשה, ויש בעל מעשה ולא תורה - כנגד אלו הם ההדס והלולב. הדס אין בו אכילה ויש בו ריח. לולב אין בו ריח ויש בו אכילה. מי שאין בו לא תורה ולא מעשה כנגד הערבה שאין בה לא טעם ולא ריח. מי שיש בו תורה ומעשה כנגד אתרוג שיש בו טעם וריח, ואם כן ודאי לזה אוכלים אתרוג לומר שנוכה לתורה ולמצוות.⁵¹

גם ר' יוסף פאלאג'י⁵² הלך בדרכם של קודמיו, וזה לשונו:

ול"נ [=ולי נראה] דלא בחינם נפל טעות בדברי הטור⁵³ ז"ל וכתוב שיהא רגיל לאכול אתרוגא בריש שתא, דנכון לי הדבר ויש לאכול אתרוגא.

גם כאן אין התייחסות בדבריו לבעייתיות שבדברי הטור, אלא הצדקת המנהג וחיווקו בשני טעמים, וכך הוא ממשיך:

דמצינו בברכות (נז ע"א) דהרואה אתרוג בחלום, הדור הוא לפני קונו שני פרי עץ הדר וכו'... ומה בראית חלום הוא סימנא טבא שהוא הדור לפני קונו, וההדור לפני קונו... דחיל חטאין [=פוחד מחטאים] וירא שמים ובתורת ה' חפצו ובמצותיו חפץ מאד, וכ"ש [=וכל שכן] כשעושה מעשה בפועל בהקיץ

49 ספר ראש יוסף, אומיר תי"ח, ד"צ ירושלים תשנ"א, הלכות ראש השנה סי' תקפג, דף קא ע"ג.

50 נולד לפני שנת 1657. עמד בראש ישיבה גדולה בשאלוניקי, וכמה מגדולי העיר היו בין תלמידיו.

51 בית דוד, א, ד"צ ירושלים תש"ן, הל' ר"ה סי' שעו.

52 בנו של ר' חיים פאלאג'י, מחכמי אומיר במאה התשע עשרה.

53 כוונתו לומר, שאין טעות בגרסת הטור.

ברי' ש'תא [=כראש השנה] ואוכל אתרוג עצמו שהוא פרי עץ הדר וביה"ר
[=וביהי רצון] שאומר הוא שיהא סימנא מילתא שיהא כל השנה כולו... הדור
לפני קונו בתורה ובמצות...

ועוד נראה... שנכון לאכול בליל ר"ה אתרוג יען דאיתא ברז"ל [=כרבותינו
זכרונם לברכה] דאילן שאכל אדה"ר [=אדם הראשון] אתרוג היה,⁵⁴ וכדי לתקן
חטא זה של אדה"ר שהיום הזה נולד אדה"ר היום הרת עולם, שייך לאכול
אתרוג שאכל אותו וקלקל העולם, ואנחנו לתקן אותו פרי עצמו שהיה אתרוג
באותו יום עצמו באכילתו שנהיה אנחנו הדור לקיים כל מצוותיו... מראשית
השנה ועד אחרית שנה.⁵⁵

המשותף לשלשת החכמים שהזכרנו הוא: אין טעות סופר בהעתקת דברי הטור, ויש
לאכילת אתרוג ביום זה טעם לשבח. ונראה מדבריהם, שאין ודאות גמורה שהם
עצמם נהגו לאכול אתרוג בראש השנה, אלא שהם אומרים שכך ראוי ונכון לעשות.
ולכן אף על פי ש' יוסף פאלאג'י כתב כי נראה מדברי ר' יוסף אישקאפה, שמנהגו
לאכול בר"ה אתרוג, אין הדברים מוכרחים. גם ר' יוסף דוד שכתב בדבריו: "ואם כן
ודאי לזה אוכלים אתרוג לומר שנוצה לתורה ולמצוות", אין הכרח להעמיד את דבריו
שהיה אוכל אתרוג בר"ה, שהרי כל מגמתו ליישב את גרסת הטור. וכך אפשר לומר גם
בדברי ר' יוסף פאלאג'י שכתב: "דנכון לי הדבר ויש לאכול אתרוגא".

ה

האם אכן נהגו בארץ ישראל לאכול אתרוג בר"ה לסימן טוב?

ר' יוסף פאלאג'י מספר כי שמע על אכילת אתרוג בארץ ישראל בר"ה, וזה לשונו:

וכבר שמעתי שבעיר הק' [=הקדושה] ירוש' [=ירושלים] נוהגין לאכול בליל
ר"ה אתרוג ונוהגין לכרך ב"ש [=ברכת שהחיינו].

54 כך מצינו בבראשית רבה טו, ז (מהדורת תיאודור-אלבק, ברלין תרס"ג, עמ' 139): "מה היה אותו
האילן שאכלו ממנו אדם ותוה? ... ר' אבא דעכו אמר אתרוג היה הה"ד [=הדא הוא דכתיב] 'ותרא
האשה כי טוב העץ למאכל וגו' (בר' ג, ו) אמרתה צא וראה אי זהו אילן עיצו נאכל כפירי, ואין את
מוצא אלא אתרוג". כך כתב גם הרמב"ן לויקרא כג, מ: "ועל דרך האמת, 'פרי עץ הדר' הוא הפרי
שבו רוב התאוה, ובו חטא אדם הראשון, שנאמר (בר' ג, ו) 'ותרא האשה כי טוב העץ למאכל וכי
תאוה הוא לעינים ונחמד העץ להשכיל ותקח מפריו ותאכל', והנה החטא בו לבדו". וכן מביאים גורי
האר"י: "והנה עץ הדעת היה עץ ופריו שוים" (ר' שמואל ויטאל, שער הפסוקים, תל אביב תשכ"ב,
ס' א עמ' ג). וראה עוד מ' כסלו, "עץ הדעת אתרוג היה", סיני קכה (תש"ס), עמ' ט-יח.

55 יוסף את אחיו, ד"צ ברוקלין תשנ"ג, מערכת אלף סי' ח.

שמועה זו שמע כנראה מאביו, ר' חיים פאלאג'י,⁵⁶ שראה מנהג זה בספר 'פרי האדמה' לראש רבני ירושלים, במאה השמונה עשרה, ר' רפאל ב'ר' שמואל מיוחס, וכך כתב זה האחרון בספרו:

ואנו מברכים שהחיינו כנהוג פה עיר הקדש ירושלים ת"ו [=תיבנה ותיכונן] שמחלקים חתיכות אתרוגים גדולים... בבית הכנסת ליל שני של ראש השנה לברך שהחיינו.⁵⁷

דברים אלו, שכתב בעל "פרי האדמה", מביא רבי דוד בן שמעון, רב לעדת המערבים בירושלים, במאה התשע עשרה.⁵⁸

בנו, ר' רפאל אהרן בן שמעון, ערער על מנהג זה וכתב: "לא מצאתי במנהג הלזה טעם וריח",⁵⁹ כיוון שכל אכילת פרי חדש בליל שני של ר"ה⁶⁰ הוא כדי לצאת ממחלוקת הפוסקים, אם יש לברך שהחיינו באותו לילה. שהרי ישנם האומרים שאין לברך, כיוון ששני הימים של ר"ה קדושה אחת הם, וכבר בירך שהחיינו בליל ראשון של ר"ה.⁶¹ וכיוון שכך, אומר ר' רפאל אהרן בן שמעון:

מה תיקון הוא זה לחלק אתרוגים בליל ר"ה כדי לברך שהחיינו ולהכניס עצמינו בספק ברכה אחר, שהרי פסק הלך"ט [=הלכות קטנות]⁶² שאין לברך שהחיינו על האתרוג, שאינו מתחדש משנה לשנה, שהרי הוא דר באילנו שנים ושנים... עכ"פ [=על כל פנים] מדי ספיקא לא נפיק [=מידי ספק לא יצא] והו"ל

56 מועד לכל חי, ד"צ ירושלים תשל"ו, סי' יב סעיף כג, דף צה ע"ב.

57 פרי האדמה, א, ד"צ ירושלים תש"ן, ה"ל ברכות, דף כו ע"א.

58 שער המפקד, נא ארון תרס"ח, ה"ל ר"ה ויוה"כ, סעיף ו, עמ' קכת.

59 כך כתב בפירושו "נהר פקוד" לספרו של אביו "שער המפקד" (ראה בהערה הקודמת).

60 שולחן ערוך, אורח חיים, סימן תר סעיף ב.

61 בשו"ת רש"י (מהדורת אלפנביין, ד"צ ניו יורק תש"ג) נכתבו שתי תשובות הנראות כסותרות זו את זו. בסימן קטז נכתב: "על ברכת זמן" [=שהחיינו] של יום שני של ר"ה נוהגין אנו במקומנו ובכל מקומות שעברתי לאומר". ואולם בסימן קיז כתב: "ועתה נראה לי, שאין צריך לומר זמן אלא ביום ראשון בלבד ככל ימים טובים". אלפנביין מעיר שנראה שחזר בו רש"י מדבריו בתשובה הראשונה, ולדעתו, אין לומר זמן ביום השני, אולם מדברי הטור (או"ח סי' תר) נראה שהוא סובר שדעת רש"י היא כפי שנכתב בתשובתו הראשונה. וכך כותב הטור: "ולענין כתשובה הראשונה וז"ל: "ולענין זמן בליל י"ט ב' על הקידוש וביום השני על השופר כתב רש"י בתשובה: רבותי אומרין שא"א [=שאין אומרין] זמן אלא בראשון דקדושה אחת הן וכחד יומא אריכא דמי. אבל אני אומר שצ"ל [=שצריך לומר] זמן וכן נוהגין במקומינו ובכל המקומות שעברתי... וצ"ל בו זמן וכן הלכה. וכ"כ רשב"ם בשם זקינו רש"י וכתב דמסתבר טעמיה, וכן דעת בעל העיטור. והגאונים כתבו שאין לומר זמן בב' לא בקידוש ולא בשופר. וכתב א"א [=אדוני אבי, הרא"ש] ז"ל: וטוב שיקח אדם פרי חדש ויניחנה לפניו ויברך שהחיינו ויהא דעתו גם על הפרי ויצא ידי ספק, וכן היה נוהג הר"מ מרוטנבורק".

62 חיבורו של ר' יעקב ב"ר שמואל חגיו, מחכמי מרוקו במאה השבע עשרה.

[=והוה ליה] ספק ברכות. א"כ מה תיקון הוא להוציא עצמינו מדי ספיקא ולהכניס עצמינו בספק אחר... ואם באנו להתחסד ולקחת פרי לצאת ידי כל הדעות להסתלק מן הספק, מה יושיעינו האתרוג דאיכא בברכת שהחיינו דידיה דין ודברים, ושב ואל תעשה עדיף טפי.⁶³

לדבריו, לקיחת האתרוג כליל ב' דר"ה לצורך ברכת שהחיינו, לא רק שאיננה פותרת את הבעיה, אלא יוצרת בעיה גדולה יותר – ברכה לבטלה,⁶⁴ שהרי יש הסוברים שאין לברך שהחיינו על האתרוג לפי שאינו פרי המתחדש משנה לשנה.⁶⁵ לפיכך עדיף שלא ייקח אתרוג כלל, כי כבר פסק בעל שולחן ערוך (אורח חיים סימן תר סעיף ב): "ואם אין מצוי... פרי חדש, עם כל זה יאמר שהחיינו". יוצא אפוא, שלקיחת פרי חדש איננה מעכבת, והיא רק לרווחא דמילתא.

אחר שדחה ר' רפאל אהרן בן שמעון מנהג אכילת אתרוג כליל ב' דר"ה, הוא ממשיך ומספר שמנהג אחר היה בירושלים:

ומדי היותי בבית אלהים בעיה"ק ירושלים ת"ו [=תבנה ותכונן] ראיתי שהיו מחלקים בבית הכנסת זיתים חדשים כדי לברך על פרי חדש שהחיינו כליל ב' דר"ה. ואשריהם ישראל, היה איש אחד הקונה את הזיתים מכיסו כדי לזכות את הרבים, ומחלקן להבתי כנסיות כדי שיחלקו אותם לעם הקהל. והנאני [=וגרם לי הנאה] הדבר כי בודאי הזיתים הם פרי המתחדש מדי שב"ש [=שנה בשנה].⁶⁶

בהמשך דבריו הוא אומר כי על מנהג זה יצאו מערערים, באמרם כי הזיתים החדשים מרים הם, ומה לנו ולדבר מר כליל ר"ה? ואף על פי כן המליץ טוב בעד המנהג, וז"ל:

ואמרתם להם כי המר נהפך למתוק. כי הלא ביום הקדוש הזה כ"ע [=כל העולם] בעו רחמי [=צריכים רחמים] על הפרנסה והכלכלה. ומה מאד מתוקה ונעימה תפלת היונה... "והנה עלה זית טרף בפיה" (בר' ח, יא), שאמרה לפניו:

63 שער המפקד (בהערה 59 לעיל), עמ' קכח-קל.

64 דבריו מזכירים את טענתו של הנצי"ב מוולוז'ין (שו"ת משיב דבר ב, ורשא תרנ"ד; ד"צ ירושלים תשכ"ח, סימן נו) כנגד המוכרים קרקעותיהם לגוי בשביעית, שהוא איסור תורה, כדי להימלט מאיסור שביעית בזמן הזה, שהוא מדרבנן, וזה לשונו: "ברח מהזאב ופגע בו ארי, כי רוצים להמלט מאיסור שביעית בזה"ו [=בזמן הזה] דרבנן לרוב הפוסקים, ופגע באיסור מכירת קרקע לעו"ג [=לעובד גילולים] בא"י, שהוא איסור דאורייתא לכו"ע [=לכולי עלמא]".

65 למשל, ר' יצחק פאלאג'י, יושר להב (בתוך: יפה ללב, א, ירושלים תשל"ח, דף קצג ע"ג).

66 שער המפקד, עמ' קל.

רבנו של עולם! יהיו מזונותי מרורים כזית ומסורים ביד הקב"ה, ולא מתוקים כדבש ומסורים ביד בשר ודם.⁶⁷

ראש השנה הוא הזמן לתפילה שתהיה פרנסתנו ביד הקב"ה ולא בידי בשר ודם. הזיתים מסמלים את תפילת היונה, שהעדיפה מזונות מרים כזית המסורים ביד הקב"ה, על מזונות ברוח המסורים ביד אדם. והוא מסכם:

ואין לך דבר מתוק יותר מזה. והרי נמצא רמז נכון ומוסבר למנהגן של ישראל הקדושים. ומה גם כי אין החיוב לאכול הזתים כדי שיטעום טעם מרירותם, כי רק על הראיה מברכין... והגם דנהגו ישראל שלא לברך עד האכילה ולא על הראיה, כלילה הזאת שאני. וכן דייק לשון מרן בסימן ת"ר, מניח פרי חדש, והנחה עושה מצוה.

יוצא אפוא, למרות שנהגו שלא לברך שהחיינו אלא בשעת אכילה, כלילה הזה אפשר לברך שהחיינו, גם אם רואה אותם ולא אוכלם בגלל מרירותם. שהרי מעיקר הדין אפשר לברך שהחיינו אף על הראיה בלבד,⁶⁸ וכן פסק השו"ע (או"ח רכה, ג): "הרואה פרי חדש מתחדש משנה לשנה, מברך שהחיינו, ואפילו רואהו ביד חבירו או על האילן, ונהגו שלא לברך עד שעת אכילה". על כך הוסיף הרמ"א: "ומי שבירך בשעת ראייה, לא הפסיד... ואם לא בירך בראייה ראשונה, יכול לברך בראייה שנייה".

גם ר' חיים חזקיה מדיני⁶⁹, מגדולי הרבנים במאה התשע עשרה, מספר:

נער הייתי כשיצאתי מעיר קדשנו ירושת"ו [=ירושלים תבנה ותכונן] ולא שמעתי מאכילת אחרוג כליל ראש השנה, ולברכת שהחיינו כליל שני זכורני

67 בבלי סנהדרין קח ע"ב.

68 בבבלי עירובין מ ע"ב מובאים דברי רב יהודה "אנא אקרא חרתא נמי אמינא זמן", ומבאר רש"י: "כשאני רואה דלעת חדשה משנה לשנה אמינא [=אני אומר] זמן [=ברכת שהחיינו]". גם מדברי מדרש בראשית רבה, פרשה כט; מהדורת תאודור-אלבק, עמ' 268) עולה, שאפשר לברך שהחיינו על הראיה, וז"ל: "רבי סימון פתח, 'כה אמר ה' כאשר ימצא התירוש באשכול ואמר אל תשחיתו כי ברכה בו' (יש' סה, ח). מעשה בחסיד אחד שיצא לכרמו וראה עוללה אחת ובירך עליה, אמר: כדאי זו עוללה שאברך עליה". וכך פסק הרמב"ם (הלכות ברכות י, ב): "הרואה פרי המתחדש משנה לשנה, בתחלת ראייתו מברך שהחיינו".

69 שדי חמד השלם ח, ניו יורק תשכ"ב, מערכת ראש השנה סי' ב ס"ק ד.

שהיו מחלקים זתים. אבל אין לא ראינו ראייה, וסדרותיה [=ועדותו של] ... מרן הפרי האדמה⁷⁰ נאמנה.

אומר אפוא הרב מדיני, שאמנם עד ליציאתו מירושלים לקושטא בשנת 1853 (לאחר פטירת אביו ר' רפאל אליהו)⁷¹ לא שמע על אכילת אחרוג בליל ר"ה, וגם זוכר הוא כי לצורך ברכת שהחיינו נהגו לחלק זתים. אף על פי כן אין הוא שולל את קיום המנהג, כי "לא ראינו" אינה ראייה ועדותו של ר' רפאל בר' שמואל מיוחס, בעל פרי האדמה נאמנת עליו.

על כל פנים, לדבריו, בחוץ לארץ לא היה קיים מנהג אכילת אחרוג בראש השנה: "כי ביוקר יעמוד לנו ודיינו לקנות אחרוג לקיים מצות החג". בגולה – בגלל מחירו הגבוה של האחרוג – עיקר דאגתו של היהודי הייתה קנייתו של האחרוג למצוות ארבעת המינים, ולא היה ביכולתו לקנות אחרוג גם לראש השנה.⁷² מאידך, בארץ

70 ר' רפאל בר' שמואל מיוחס, ראש רבני ירושלים במאה השמונה עשרה. נולד בירושלים בשנת 1705. בשנת 1756 נתמנה "ראשון לציון", ובכהונה זאת שירת עד יום פטירתו, 1791. חיבר את הספר פרי האדמה, חידושים על הרמב"ם, ארבעה חלקים, שאלוניקי תקי"ב-תקי"ז.

71 ראה האנציקלופדיה העברית כט, ירושלים תש"ל, עמ' 296.

72 בקהילות אשכנז בימי הביניים, כשהאחרוגים לא היו מצויים ביותר, היה הקהל קונה אחרוגים מועטים, ועליהם מברכים כל בני הקהילה. ביום שמחת תורה היה שמש הקהל חותך את האחרוגים לחתיכות קטנות ומחלק חתיכה לכל אחד מבני הקהילה. הדבר נעשה, לדעת א' יערי (תולדות חג שמחת תורה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 334), כדי להבליט שלכל אחד מבני הקהילה חלק באחרוג, שכן נאמר בו "ולקחתם לכם ביום הראשון פרי עץ הדר" וגו' (וי' כג, מ), ודרשו בו: "לכם – משלכם" (בבלי סוכה לה ע"א). ומאחר ששמיני עצרת, אף על פי שאין נוטלים בו עוד ארבעה מינים, עדיין לא יצא מכלל ספק שביעי, אין מחלקים את חתיכות האחרוג אלא רק בשמחת תורה שהוא בתשיעי של חג, ספק שמיני, וכבר יצא מכלל ספק לגבי נטילת ארבעה מינים. לכך התכוון ר' אלעזר מגרמייזא, בעל "הרוקח" (1165–1238), הכותב: "ביום תשיעי ספק שמיני הוא שמחת תורה, אז יאכל האחרוג" (ספר הרוקח, ורשא תר"מ, הלכות סוכות, סי' רכב). וכך נאמר במפורש במחזור ויטרי לר' שמחה מויטרי, מתלמידי רש"י, בענייני שמיני עצרת: "ואחרוג לא מתאכלא ביה, דהואיל ואתקצאי [=שהוקצה] לשבעה אכתי [=עדיין] לא נפק מקדושתיה עד תשיעי ספק שמיני, דבטל שם ספק שביעי לגמרי" (מחזור ויטרי, מהדורת הורוויץ, ברלין תרמ"ט, עמ' 445, סי' שפד). ואף על פי שבמשנה (סוכה ד, ו) נאמר: "מיד התינוקות שומטין את לולביהן ואוכלין אחרוגיהן", והיו עושים כך ביום השביעי, כבר כתב הרמב"ם בפירושו למשנה (מהדורת י' קאפה, ירושלים תשכ"ד, עמ' קפה): "ואסור לאכול את האחרוג בשביעי לפי שהכלל אצלינו מתוך שנאסר למקצת היום נאסר לכולו, ולפיכך אמר התינוקות שאינם מודקקין במותר ובאסור". על ר' ישראל איסרלין, בעל "תורות הדשן", מסופר שאכל מהאחרוג בשמחת תורה (ר' יוסף ב"ד משה, לקט יושר, מהדורת י' פריימאן, ברלין תרס"ג, חלק א', או"ח, עמ' 149). מנהג זה נהג עוד בקהילות העתיקות באשכנז במאה השבע עשרה והשמונה עשרה. ר' יוסף יוזפא הלוי, שמש ונאמן של קהילת וורמייזא (1604–1673), כותב בפנקסו על מנהגי הקהילה: "תיכף ביציאת בית הכנסת [ביום שמחת תורה] קודם האכילה, השמש מחתך ג' אחרוגי קהל ומשלח לכל ראש הבית חתיכה אחת" (ראה ש' אסף, "מנהגי שמחת תורה בוורמייזא", בית הכנסת ב [תש"ז], עמ' 7-10).

חיים טלבי

ישראל המשופעת באתרוגים, בוודאי ניתן למצוא אתרוגים הפסולים לסוכות הפסולים לנטילת לולב, אך ראויים לברכת "שהחיינו" בראש השנה.

לדעתי, גם האומרים כי נהגו לאכול אתרוג כליל כ' דראש השנה, אכילתו באה לצורך ברכת שהחיינו בלבד, ואין ללמוד מכאן על הכללתו בין מיני המאכלים שהם ל"סימנא טבא". מנהג אכילת אתרוג בראש השנה כסימן טוב לא נתפשט, ואין נוהגים כן, אם כי רישומו של המנהג עדיין קיים בקרב משפחות מסוימות, כפי שאנו שומעים מהרב אליעזר ויספיש:⁷³

במשפחתנו מסורת, וכן נהגו כמה מגדולי ירושלים לפני למעלה ממאה שנה שה"יהי רצון" על אתרוג הוא: יהי רצון... שנכתב בספרן של צדיקים, שהרי כידוע האתרוג הוא כנגד הצדיקים בעם ישראל.⁷⁴

סיכום הדברים

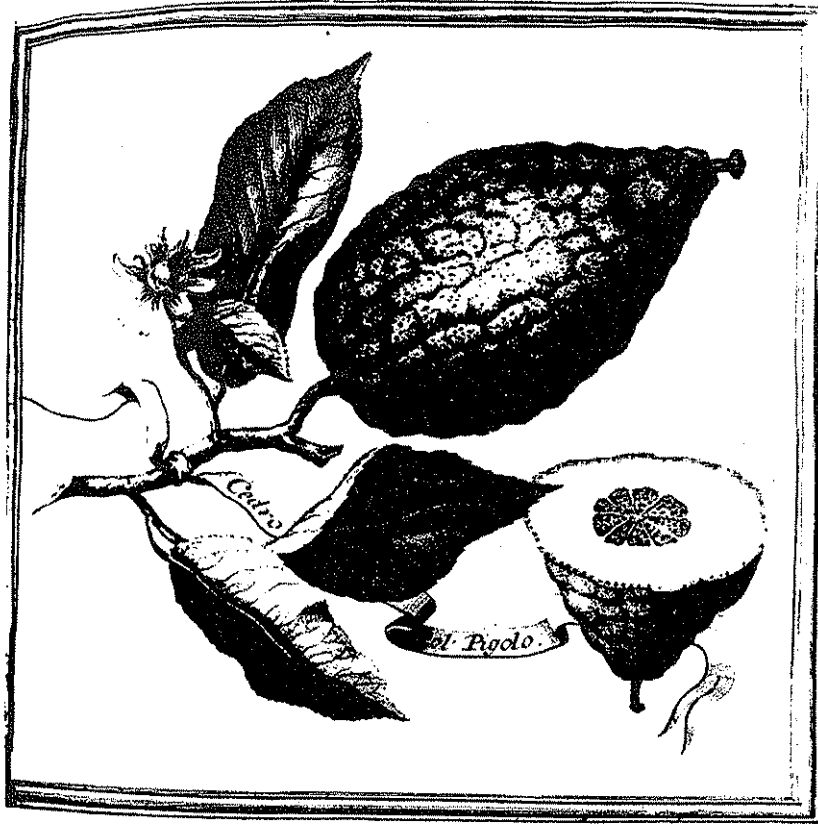
- א. ספרי המנהגים השונים התעלמו מגרסתו של הטור: "יהא איניש רגיל למיכל בריש שתא אתרוגא קרי רוביא כרתי סלקי ותמרי".
- ב. בספרי הפסקים של חכמי הספרדים יצאו להגנת גרסת הטור, והמליצו טוב בעד אכילת אתרוג בר"ה, אך לא נראה מדבריהם שאכן נהגו כך הם עצמם, הלכה למעשה.
- ג. כנראה הייתה נוהגת אכילת אתרוג כליל שני של ראש השנה, אך למטרה אחרת לגמרי: לצורך ברכת שהחיינו.
- ד. ייתכן שקורא או מעתיק שיבץ מדעתו את המילה "אתרוג" בתוך דברי הטור, אולי על סמך מנהג שהכיר, ולא היו אלה דברי הטור עצמו.

73 קובץ בית אהרן וישראל, שנה ט, גיליון א (תשרי-חשוון תשנ"ד), עמ' קלג.

74 כפי שנאמר בתיקוני זוהר (וילנא תרכ"ז, תיקונא עשרין וחד, דף סד ע"א): "אתרוג דמי לצדיקיא".

על מנהג אכילת אתרוג בראש השנה

תמונת אתרוג בעל פיטם, מתוך:

J.C. Volkamer, *Nürnbergische Hesperides, oder gründliche Beschreibung der edlen Citronen und Pomerantzen-Früchte*, Nürnberg 1708, p. 122

תודתי לגיסי היקר, הרב פרופ' אליעזר גולדשמידט, שהמציא לי תמונה זו.